

Лілія Мусіхіна

Міфологема тваринного світу українців

Найдорожчим.
Тим, заради кого живу —
Елі та Сергієві.

Вступ

Місце тварини у духовному житті людини

Німого в лісі в нас нема нічого...

Леся Українка

Наші предки вірили, що всі живі й неживі предмети, які їх оточують, наділені зданістю мислити, відчувати і впливати на навколишній світ та долю людей. Навіть, краще було б сказати, що в уяві первісної людини все було однаково живим, важливим і взаємозалежним: дерево, камінь, світила, людина, вода, вогонь. Залишки цих уявлень зберігають наша мова та фольклор, бо ж і тепер, не задумуючись ні на секунду, кажемо: «хуртовина лютує», «вітер дує», «сонце сходить». У наших казках навіть предмети неживої природи розмовляють і виявляють ті чи інші риси характеру. Ці вірування поширювалися і на тварин. Тваринам не лише приписувалися людські якості; їх часто мали за створінь, досконаліших за людей — вони сильніші, спритніші, витриваліші, терплячіші, а отже, наділені рисами, які мають гарантувати виживання навіть у найекстремальніших умовах. Тому люди часто обожнювали тварин, вважали їх старшими (!) братами, товаришами і порадиниками, або й двійниками, уявляли їх деміургами-космогоністами. «Головні персонажі найбільш архаїчних міфів — звірі, людина ж займає відносно них підлегле становище», — вказує В. Євсюков у своєму дослідженні «Мифы о Вселенной» [51, с. 78].

У даній роботі ми розглядатимемо рецепцію тваринного світу українців XIX — поч. XXI ст., проте для повноти розуміння тих чи інших явищ ми принагідно використовуватимемо також дані, що датуються іншими періодами. Іноді доречно також застосувати елементи компаративного аналізу рецепції певної реалії у свідомості українців та представників інших народів. Ми не будемо обмежуватися лише аналізом усної народної творчості, а скористаємось даними археології, етнографії, психології та культурної антропології. Спробуємо дати відповіді на питання, яке ж все-таки місце у свідомості наших предків займали ті чи інші тварини, які вірування та забобони, пов'язані з ними, побутовали серед наших предків, та, можливо навіть, чому вони виникали і не зникали протягом століть.

Мабуть, немає жодної культурної системи, яка б тим чи іншим чином не зверталася до символіки тваринного світу. «Символізм ... сприймається у ряді традицій як уособлення певних творчих сил, що формують життя в його природному, без втручання інтелекту, втіленні. Завдяки своїй безпосередній причетності до таємниць природи, тварина іноді сприймається як джерело мудрості та сили, а також демонструє вплив інстинктів та емоцій на людську поведінку. Може слугувати про-

відником до таємної мудрості, що виявляє себе в природі, і свідчити про райський стан природи до гріхопадіння» [50, с. 187].

Цікаво, що сприйняття певних тварин українцями та іншими народами іноді співпадає майже повністю, в інших — діаметрально різниться. Так, у одних ворона — віщий і священний птах, у других — небезпечна хтонічна істота, перевтілена відьма чи чорт, або ж грішна неупокоєна душа. Така ж історія і з жабою — в одних народів це благословенна тварина, здатна нести мир і багатство в дім, у других — посланниця диявола і помічниця відьом. Іноді семантика символу тварини змінюється після її приручення (особливо чітко це простежується у героїко-фантастичних казках): небезпечний і злий вовк після приручення стає твариною-союзником.

Першими найвизначнішими трактатами із розшифрування тваринного символізму були «Фізіолог» (II ст. н. е. Александрія) та «Ієрогліфіка» Горуполонна (грецький рукопис було знайдено у 1419 році на о. Андрос, він датується V ст. н. е. [242]). Середньовіччя продукує «Бестіарій» та послуговується доповненими «Фізіологами», «Шестодневами», у яких із міфічної поведінки та звичок як реальних, так і фантастичних тварин випливають моральні та релігійні повчання. Автори цих книг, як правило, кожну із тварин співвідносили із якоюсь стихією. Так водяних тварин і амфібій співвідносили із водою, земноводних — із землею, ссавців (через те, що їхня кров гаряча) — із вогнем, птахів — із повітрям та небом. Посеред інших були відомими «Бернський фізіолог» (IX ст.), «Рочестерський бестіарій» (XIII ст.), «Абердинський бестіарій» (XII ст.) [243], «Шестоднев Василя Великого» (IV ст.).

Значна частина території України була вкрита лісами, в яких було багато різноманітної звірини. Це створювало сприятливі умови для полювання, а степи та полонини з густою і соковитою травою сприяли розвитку тваринництва. Окрім того, чи не єдиним засобом для пересування, що дозволяв вільно долати великі відстані, був кінь, тому і не дивно, що до коней в українців, особливо чоловіків, таке особливе, шанобливе, а іноді ледь не священне ставлення. Тваринництво, як і землеробство, ще донедавна було основним засобом до існування переважної частини населення не лише України, а й, мабуть, Землі. І тому не дивно, що тварини й тваринництво ставали об'єктами магічних дій так само, як поле та город, а також рослини, які там зростали. Їх потрібно було захистити від негативних впливів.

Магічний вплив поширювався не лише на свійських, а й диких тварин, бо первинна промислова магія являла собою комплекс дій, які повинні були сприяти завершенню полювання з позитивним результатом, і її залишки можна зустріти навіть тепер, у XXI ст., у вигляді різноманітних рибальських та мисливських табу. Наприклад, на сході України рибалки, вирушаючи на риболовлю, нізащо і нікому не скажуть, куди йдуть, а на поставлене запитання дадуть відповідь, що йдуть на полювання. Назви різновидів промислової риби заміняють евфемізмами — назвами лісових тварин: «вовк», «ведмідь», «лисиця», «кабанчик» [207]. Аби улов був щедрим, вони перед риболовлею не їдять риби, оскільки, на думку рибалок, навіть

Рак, риба

Не можна сказати про те, що образи рака та риби знайшли надто глибоке осмислення серед українців та пронизані глибоким символізмом. Рак усвідомлювався як тварина добре захищена (у природній броні), здатна за себе постояти (наявність відносно великих клешнів), проте відмінна від усіх решти (повзає задку-ючи). Здатність рака при термічній обробці змінювати забарвлення призвела до появи широковідомого порівняння «почервонів, як рак», а фраза, що означає соромитись чогось або потрапити у незручну ситуацію звучить як «пекти раків».

Раки, швидше за все, ніколи не мали вагомого промислового значення, цінувалися менше, ніж риба, тому над рибалками, які нічого не піймали, піджартувували:

*Рибаки ловили рибу,
А зловили рака,
Цілий день вони гадали,
Де у рака срака [199].*

Рак — нечастий персонаж народних казок, найвідомішою із яких є «Коза-Дереза», де він відновлює справедливість, виганяючи козу із зайчикової хатки.

У народній магії рака все ж використовували. Так, дівчата, бажаючи привабити на вулицю чи свій куток побільше хлопців, варили кашу із раковими клешнями і закопували там, де мала би збиратися «компанія», і примовляли:

*Закопали горщик каші,
Ще й ракові клешні,
Щоб ходили до нас хлопці
Далекі й тутешні.*

Іноді з цією метою й просто закопували живого рака, про що є свідчення етнографів: «В с. Вільшана Харківського повіту дівчата закопували на вулиці живого рака, примовляючи: «Дай, Боже, щоб до нас, як раки, хлопці лази-

ли». Застосовували рака й у метеомагії для викликання дощу: «Для припинення бездошів'я селяни закопують в землю живого рака. На думку селян, цей рак до тринадцяти днів буде жити в землі і протягом цього часу випросить в Бога дощ» [18, Т. 3, с. 272, 273].

Риболовля – один із найстаровинніших промислів людства, що донині не втратив своєї актуальності. Кам'яні статуетки риб, які, швидше за все, використовували в риболовлі та промисловій магії, були знайдені на території Східного Сибіру та Східної Європи і датують їх, переважно, неолітом [257]. А в Україні на пам'ятках буго-дністровської неолітичної культури знайдено також і рибальські знаряддя – кістяні гачки та блесни. У добу енеоліту рибальство набуває значного поширення. На трипільських поселеннях Подністров'я знайдено кістки майже 20-ти видів риб: сома, коропа, судака, осетрових тощо. На поселенні Берново-Лука знайдено кістяний та мідні риболовні гачки. Уламки риболовних мідних гачків, але іншої форми, знайдено і в Луці-Врублівецькій. За спостереженнями дослідників, трипільці почали будувати штучні водойми – ставки. На Кам'яній могилі, яку класифікують як пам'ятку кукрецької археологічної культури, знайдено зображення риби (панно № 26 (за М. Рудинським) [83, с. 199, 207].

У багатьох народів космогонічна картина включає у себе рибу чи китів, на яких тримається світ. До речі, гуцули раніше теж вірили, що світ тримається на рибі, що держить у роті свій хвіст. Коли вона його випускає, то стається землетрус. Слід також зауважити, що гуцули риби не їдять категорично, роблячи виключення лише для форелі [212]. Так чи інакше, риба є представником нижнього світу і тому часто його символізує. А «в міфології ірландських та валлійських кельтів лосося мали за символ мудрості та пізнання» [78, с. 549].

У період Середньовіччя риба стає символом християнства і самого Ісуса Христа, а грецьке слово «риба» (звучало як «іхтјос») навіть вважалось таємним іменем Христа [81, с. 373].

У казках досить часто зустрічається мотив, коли бездітна жінка, споживши рибину (золотоперу шуку, наприклад) [18, Т. 3, с. 663], пійману в морі чи озері, вагітніє і народжує сина-богатиря. Знаменно, що ті жінки, які куштують цю ж рибину, вагітніють також. Те ж саме стається навіть з собакою, яка, до речі, теж народжує богатиря. Це наводить на думку, що рибу якимось застосовували для подолання безпліддя. Ймовірно, якусь рибу чи її частину з'їдала та, що просила про потомство.

Зображення риби на тарелі. Із експозиції музею «Гуцульщина» Коломия, Івано-Франківська обл., 2012.

Висновок

Як можемо переконатися, в Україні звертання до образів найрізноманітніших тварин у народній культурі має надзвичайно поважну історію. Тварини — це їжа, тварини — це одяг, тварини — жертва богам чи демонам, тварини — помічники та союзники, тварини позичають свої тіла для магічних мандрівок, тварини — могутні родичі-тотеми, тварини — боги або ж часом боги набувають подобу тварин.

Тварини супроводжували людину з найдавніших часів. Більше того, думаємо, не помилимося, коли скажемо, що людина сама значною мірою генетично пов'язана з твариною. Можливо, людину від тварини відрізняє лише рівень свідомості та самосвідомості, здатність до складних мислительних операцій, вміння прогнозувати майбутнє, усвідомлення власної смертності, а отже наше з вами прагнення постійно поспішати, аби все встигнути. У тварин, здається, нема такого відчуття постійно утікаючого часу, а отже, нема необхідності поспішати. Ще одна суто людська риса — уміння сміятися. Думається, це далеко не весь перелік, а з часом антропологи, мабуть, знайдуть більшу кількість рис, притаманних виключно людині, проте, так чи інакше, здається, тваринного, природнього у нас однаково завжди буде значно більше. І це не погано.

Авторка щиро переконана, що людина не є вінцем творіння, ми такі ж прекрасні та безконечно досконалі, як, скажімо, равлики, на панцирах яких мерехтять пацьорки ранкової роси, чи метелики з вишуканим малюнком на легких крилах або поважні корови з проникливим, трохи сумним і, здається, сповненим любові поглядом...

Свідченням особливого ставлення до низки тварин є значна частота зустрічання їх у реалістичному чи стилізованому вигляді на творах народного прикладного мистецтва, зокрема на кахлях та кераміці, на вишиваних рушниках чи сорочках, писанках тощо.

До образу тварин часто звертаються і в усній народній творчості: казки, пісні, загадки, дитячі утішки тощо аж пістрявляють від згадок у них тварин. Тваринні персонажі в казках часто антропоморфні, вони розмовляють, здійснюють притаманні лише людині вчинки. У казках зустрічаються також загадки про героїв, народжених від союзу тварини та людини, причому ці герої незрівнянно кращі за звичайних людей, тож, можливо, це відголоски тотемізму? Відголоски тих часів, коли тварина була могутнім прародичем, першопредком, тобто, «старшим братом»? Слід також зауважити, що навіть коли герой має звичайне, прозаїчне людське походження, часто здійснення подвигів пов'язане з допомогою чарівної тварини — коня, вовка, бика, корови, песика, kota або й мишки.

Цікаве також використання назв тварин як евфемізмів на означення тих речей та дій, які вважаються сороміцькими.

Деякі тварини становили небезпеку для людини, наприклад, вовк чи змія, тож з метою захисту від них людина розробила ряд магічних вербальних формул, у яких звертається або безпосередньо до цих тварин, просячи чи наказуючи не завдавати шкоди, або ж просить про це «могутнього посередника» — найчастіше — когось із числа святих. Ймовірно, у дохристиянські часи такими посередниками були боги, стихійні духи чи демони. Людей, що могли віддавати накази безпосередньо зміям, називали гадярами. Гадярі також славилися тим, що вміли замовляти зміїні укуси. Цікаво також, що у гірських районах України поширені вірування в те, що деякі люди можуть керувати й поведінкою гризунів (мишей, кротів, шурів), насилати їх на городи та у хати до тих, хто їм чимось завинив, або ж навпаки відводити полчища гризунів подалі від обійстя тих, хто їх про це попросить (зазвичай це робиться за окрему платню).

Особливе зацікавлення викликають також вірування у так зване чередування корів — тобто здатність відьом забирати у корів молоко або знижувати його якість, відповідно, з'явилась ціла низка найрізноманітніших заходів для захисту корів від чередування чи способів покарання відьми, винної у псуванні корови.

Залишки тотемного шанування тварин ми досі можемо спостерігати у деяких куточках України. Мається на увазі обрядове новорічне «водіння» або «обхід» домівок із козою (на Тернопільщині — умираючою і воскресаючою), ведмедем (звичайним на Верховині та крилатим на Чернівеччині), а О. Курочкін у роботі «Новорічні свята українців. Традиції і сучасність» повідомляє навіть про обрядові обходи змієм-шарканем.

Можливо, залишки особливого ставлення до певних тварин простежуються у вірі в те, що людина може перетворюватися на тварину. Українські «непрості» найчастіше перетворюються на вовків, котів/кішок, собак і жаб.

Варто також сказати, що здавна за поведінкою тварин передбачали погоду, причому досить часто можна і зараз зустріти посеред людей поради уважніше придивлятися до поведінки домашніх улюбленців, аби чітко знати, коли слід брати парасольку чи одягати теплого светра. Так, наприклад, коли кішка згортається клубочком і тулиться ближче до батарей централізованого опалення — це ознака того, що незабаром похолоднішає, коли спить на спині, вивернувшись та розкинувши лапи — потеплішає. Звичайно, якимсь раціональне зерно у таких пророкуваннях є, причому, воно досить очевидне, але ж є і пророкування іншого стибу — якщо чорна кішка перебіжить дорогу — не пощастить, чи, наприклад, кішка, яка потягається, хапаючись вам за спідницю кігтями, принесе удачу. Особливо багато таких пророкувань пов'язані з поведінкою, криками та польотами птахів. Відомо, що подібний вид передбачень (орнітомантия) був поширений ще в Давньому Світі.

Подібних вірувань, пов'язаних із образами та поведінкою тварин, є величезна кількість і зібрати їх усі нереально, та автор зробила все можливе, аби спробувати якомога повніше проаналізувати міфологему тваринного світу нашого народу.

Ну, от десь так мав би виглядати нині наш Звірослов. Він не містить вичерпної інформації з морфології про тих чи інших тварин, не пояснює їхньої поведінки, але хоч трохи дає нам розуміння того, ЯК МИ СПРИЙМАЄМО ЇХ.

Хто вони, а хто ми?

Хто брат старший, а хто молодший?..

Питання залишаємо відкритим.

Література та джерела:

1. Афанасьев А. Живая вода и вещее слово : монография / А. Афанасьев — М. : Советская Россия, 1988. — 512 с.
2. Бандурка. Українські сороміцькі пісні / Бандурка. Українські сороміцькі пісні в записах: З. Доленги-Ходаковського, М. Максимовича, П. Лукашевича, М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Чубинського, Хв. Вовка, І. Франка, В. Гнатюка — К. : Дніпро, 2001. — 280 с.
3. Баран В. Давні слов'яни / В. Баран — К. :Альтернативи, 1998. — 336 с. — (Серія «Україна крізь віки»).
4. Баранов С. Русское народное поэтическое творчество / С. Баранов — М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1962. — 306 с.
5. Балади. Кохання та дошлюбні взаємини / [упоряд., прим. О. Дея, А. Ясенчук] — К.: Наукова думка, 1987. — 472 с. — (Серія «Українська народна творчість»).
6. Бибииков С. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта (очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека) / С.Н. Бибииков. — К., 2008. — 128 с. + аудио CD.
7. Болтарович З. Народна медицина українців: монографія / З. Болтарович — К. : Наукова думка, 1990. — 229 с.
8. Бунятян К. На світанку історії / К. Бунятян, В. Мурзін, О. Симоненко — К. : Альтернативи, 1988. — 336 с. — (Серія «Україна крізь віки»).
9. Буряк Ю. Міфи України. За кн. Георгія Булашева «Укр. народу своїх легендах, реліг. поглядах та віруваннях» / [пер. Ю. Буряка] — К. : Довіра, 2006. — 386 с.

10. Бущик Л. Иллюстрированная история СССР XV–XVII вв. Пособие для учителей и студентов пед. институтов / под ред. и предисл. д-ра исторических наук А. А. Зимина – М.: Просвещение, 1970. – 445 с.
11. Веселовский А. Историческая поэтика / А. Веселовский – М. : Высшая школа, 1989. – 406 с.
12. Весілля [у 2 т.] / упор. Шубравської М. – К. : Наукова думка, 1970. – (Серія «Українська народна творчість»).
13. Відейко М. Шляхами трипільського світу / М. Відейко – К. : Наш час, 2007. – 296 с.
14. Винничук Ю. Книга бестій / Ю. Винничук – Львів : Піраміда, 2003. – 292 с.
15. Винокур І. Археологія України : Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / І. Винокур, Д. Телегін, – Видання друге, доповнене і перероблене, Тернопіль, Навчальна книга – Богдан, 2003. – 480 с.
16. Винокур І. Буша: історико-краєзнавчий нарис / І. Винокур, Р. Забашта – Хмельницький : 1991 р. – 150 с.
17. Витвицький С. Історичний нарис про гуцулів / С. Витвицький – Коломия: Світ, 1993. – 95 с.
18. Войтович В. Антологія українського міфу [у 3т.] / упор. В. Войтович – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. – Т. 1 – 867 с., Т. 2. – 595 с., Т. 3. – 839 с.
19. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович – К. : Либідь, 2005 – 664 с.
20. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис / О. Воропай – Харків : Фоліо, 2005. – 505 с. – (Серія «Україна крізь віки»).
21. Гай А. Велесова книга. Спогади про Семиріччя / перекл. і комент. А. Гай – К. : Факт, 2007. – 84 с.
22. Геродот. Історії в дев'яти книгах / перекл. та приміт. А. Білецького – К. : Наукова думка, 1993. – 573 с.
23. Героїко-фантастичні казки / упоряд., передм., прим. І Березовського – К. : Дніпро – 1984. – 366 с. – (Серія «Бібліотека української усної народної творчості»).
24. Героїчний епос українського народу. Хрестоматія: навч. посібник / упоряд. та приміт. Таланчук О. та Кислого Ф. – К. : Либідь, 1993. – 432 с.
25. Гимбутас М. Цивілізація Великої Богини: мир Древней Європи / М. Гимбутас – М.: РОССПЭН, 2006. – 572 с.
26. Знадоби до української демонології Зібрав Володимир Гнатюк. [Том II] Випуск 1 // Етнографічний збірник /. Львів: Видає Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка, 1912. – 229 с.
27. Голосіння, тужіння, плачі / упорядкування, передмова Дмитренка М. – К. : Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 152 с.

28. Голубиная книга. Славянская космогония / составл. и комент. Д. Дудко — М. : Эксмо, 2008. — 432с. — (Серия «Антология мудрости»).
29. Гречило А. Герби міст України (XIV — I пол. XXст.) / А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник. — К., 2001. — 400 с.
30. Григоренко А. Сатана там правит бал: крит. очерки магии / А. Григоренко — К. : Украина, 1991. — 301с.
31. Грушевський Мар. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський — К. : Либідь, 2006. — 256 с.
32. Грушевський Мих. Ілюстрована історія України / М. Грушевський — К.: Поліграфкнига, 1990. — 524 с.
33. Грушевський Мих. Історія України-Руси [в 11 т., 12 кн.] / М. Грушевський — К. : Наукова думка, 1991. — Т.1.—736 с.
34. Громов Д. Славянская руническая письменность: факты и домыслы / Д. Громов, А. Бычков — М. : София, 2005. — 384 с.
35. Губерначук С. Як гул століть, як шум віків — рідна мова : монографія / С. Губерначук — К. : Бліц-Інформ, 2002. — 233 с.
36. Губерначук С. Трипільля і українська мова : монографія / С. Губерначук — К. : Фенікс, 2005. — 231 с.
37. Гура А. Символика животных в славянской народной традиции (Традиционная духовная культура славян) : монография / А. Гура / Современные исследования — М. : Индрик, 1997. — 912 с.
38. Давидюк В. Ф. Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі). Вид. друге, виправл. й переробл./ В. Давидюк. — Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. — 448 с.
39. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору : монографія / В. Давидюк — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — 310 с.
40. Давня історія України: навч. посібник / П. Толочко, Д. Козак, С. Крижицький та ін. — К. : Либідь, 1994. — 240 с.
41. Давня українська література: хрестоматія / упоряд. М. Сулима — К. : Освіта, 1993. — 576 с.
42. Даркевич В. Народная культура средневековья: светская праздничная жизнь в искусстве IX—XVI вв. : монография / В. Даркевич — М. : Наука, 1988. — 342 с.
43. Даушков С. Казки старого млина / С. Даушков — Кременець—Тернопіль: Папірус, 2008. — 302 с.
44. Дельеж Р. Нариси з історії антропології: школи, автори, теорії / [перекл. з франц. Є. Марічева] — К. : Києво-Могилянська академія, 2008. — 287 с.
45. Дольник В. Непослушное дитя биосферы. Беседы о поведении человека в компании птиц, зверей и детей: монография / В. Дольник — Санкт-Петербург-Москва : ЧеРо-на-Неве. МПСИ. Паритет, 2004. — 342 с.

46. Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. Драгоманов — К. : Либідь, — 668 с. — (Серія «Літературні пам'ятки України»).

47. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / [пер. с франц. Т. В. Цивьян] — М. : Наука, 1986. — 234 с. — (Серія «Исследования по фольклору и мифологии Востока»).

48. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / пер. з фр. Г. Філіпчука за З. Борисюк. — К. : Юніверс, 2002. — 424 с.

49. Элькин А. Коренное население Австралии / [пер. с англ. Л. Бровик, В. Михайлов] — М. : Издательство иностранной литературы, 1952. — 254 с.

50. Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы / Авт. — сост. В. Андреева и др. — М. : ООО Издательство АСТ, 2004. — 598 с.

51. Евсюков В. Мифы о Вселенной : монография / В. Евсюков — Новосибирск: Наука, 1988. — 177с. — (Серія «Из истории мировой культуры»).

52. Євшан-зілля. Легенди та перекази Поділля / збір. та упорядк. П. Медведик — Львів: Червона калина, 1992. — 286 с.

53. Ефименко П. Сборник малороссийских заклинаний : монография / П. Ефименко. — М.: Императорское Общество Истории и Древностей Российских при Московском Университете, Университетская Типография (Катков и К^о) на Страстном бульваре, 1874. — 70 с.

54. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. Жайворонок — К. : Довіра, 2006. — 703 с.

55. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. посібн. для студ. вищ. навч. закл. / В. Жайворонок — Київ, «Довіра», 2007. — 262 с.

56. Жартівливі та сатиричні пісні. /Упоряд., передм. та приміт. М. К. Дмитренка. Іл. худ. А. П. Василенка. — К. : Дніпро, 1988. — 327 с.: іл. — (Б-ка укр. усної народної творчості).

57. Завадська В. 100 найвідоміших образів української міфології. / Завадська В., Музиченко Я., Шалак О. — К. : Орфей, 2002. — 448 с.

58. Загадки. — К. : Видавництво академії наук української РСР. — 1962. — 511 с.

59. Заєць І.І. Витоки духовної культури українського народу / І.І. Заєць. — К., 2005. — 325 с.

60. Залізняк Л. Найдавніше минуле України / Л. Залізняк — К. : Наукова думка, 1997. — 81 с.

61. Залізняк Л. Первісна історія України: навч. посібник / Л. Залізняк — К. : Вища школа, 1999. — 263 с.

62. Замовляння / упоряд, передмова, примітки М. Дмитренка — К. : Видавець Микола Дмитренко, 2007. — 124 с.

63. Зінчук М. Казки та легенди Турківщини / М. Зінчук — Львів. : Піраміда, 2002. — 240 с.

64. Зыбковец В. О черной и белой магии / В. Зыбковец — М. : Политиздат, 1965. — 193 с.
65. Златоструй. Древняя Русь. X—XII вв. / сост., авторский текст, комент. А. Кузьмина, А. Карпова — М. : Молодая гвардия, 1990. — 302 с.
66. Зозуля кувала — мороз одігнала. Українські народні прикмети, повір'я та забобони / упор. Н. Лобас — Тернопіль—Харків : Ранок, 2009. — 176 с.
67. Золотницький М. Квіти в легендах і переказах / перекл. Ю. Боримський— К. : Калита, 2007. — 152 с.
68. Золотослов: Поетичний космос Давньої Русі / Упоряд., передм. та пер. М. Москаленка. — К., 1988. — 292 с.
69. Иванов И. Культ Перуна у южных славян / И. Иванов — М. : ООО Ладога—100, 2005. — 48 с.
70. Иван Сірко: збірник для середнього та старшого шкільного віку / упоряд. В. Чуйка — К. : Веселка, 1992. — 151 с.
71. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. моногр. / Митрополит Іларіон — К. : Обереги, 1992. — 424 с.
72. Історія релігії: збірник документів і матеріалів / Е. Бистрицька, І. Зуляк — Тернопіль : Астон, 2003. — 524 с.
73. Історія світової культури. Культурні регіони: навч. посібник / керівник авт. колективу Л. Левчук — К. : Либідь, 2000. — 520 с.
74. Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича — К. : Либідь, 1994. — 656 с.
75. Казки Підгір'я / Запис, літ. підгот. текстів С. Пушика — Ужгород : Карпати, 1976. — 204 с.
76. Казки Хортиці: Казки запорозьких козаків, зібрані Я. Новицьким / [переказ Н. Кузьменко та ін.] — Запоріжжя : ПП АА Тандем, 2009. — 64 с.
77. Калевала: Фін. нар. епос / перекл. з фін. Є. Тимченка — К. : Основи, 1995. — 347 с.
78. Кельтская мифология: Энциклопедия / [пер. с английского: С. Головой и А. Голова] — М. : Эксмо, 2002. — 640 с.
79. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні [у 2 т.] / [факс. видання] — К. : Обереги, 1994.
80. Киреевский И. Мифы древних славян / И. Киреевский — Харьков : Книжный клуб, 2007. — 239 с.
81. Кирло Х. Словарь символов. 1000 статей о важнейших понятиях религии, литературы, архитектуры, истории / пер. с англ. Ф. Капицы, Т. Колядич — М. : ЗАО Центропилиграф, 2007. — 525 с.
82. Китова С. Полотняний літопис України: Семантика орнаменту українського рушника / С. Китова — Черкаси: Брама, Вид. Вовчок О.Ю., 2003. — 224 с.
83. Кифишин А. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII—III тыс. до. н.э. [Том I] : монографія / А. Кіфішин. — Дрогобич: Коло, 2013. — 872 с.

84. Климець Ю. Купальська обрядовість на Україні / Ю. Климець — К. : Наукова думка, 1990. — 141 с.
85. Колядки та щедрівки. Репертуарний збірник народних пісень / Упорядн. Ященко Л. та Міщенко К. — К. : 2005.
86. Космос Древньої України. Трипілля — Троянь: Мітологія. Філософія. Етногенез: VI тис.до н.е.— I тис.н.е. / Упор., вступ. стаття, прим. В. Довгича — К. : (Б.м.в.), 1992. — 303 с.
87. Костомаров М. Слов'янська міфологія / упоряд., приміт. Бетко І., Полотай А. — К.: Либідь, 1994.— 384 с.
88. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография / Н. Костомаров — К. : Лыбедь, 1990. — 736 с.
89. Кот Баюн: Русские волшебные сказки / сост., вступит. ст. и примеч. Аникина В. — М. : Детская литература, 1985. — 208 с.
90. Крижанівська О. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посібн. / І. Крижанівська — К. : Академія, 2010. — 248 с.
91. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич — Львів : Світ, 1990. — 520 с.
92. Кришук М. Читанка з народознавства / М. Кришук — Тернопіль : Тернопіль, 1993. — 250 с.
93. Курочкін О. «Цигани» з Червоної Греблі // Пам'ятки України — 1990—1991 — №1—4. — С. 58—63.
94. Курочкін О. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність / О. Курочкін. — К. : Наукова думка, 1978. — 189 с.
95. Ле Гофф. Ж. Середньовічна уява / [пер. з франц. Я. Кравця] — Львів : Літопис, 2007. — 350 с.
96. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / За ред. А. Волкова, О. Бойченка та ін. — Чернівці: Золоті литаври, 2001. — 636 с.
97. Лінтур П. Казки одного села / П. Лінтур, Ю. Туряниця — Ужгород : Карпати, 1979. — 368 с.
98. Літопис руський / [перекл. з давньорус. Л. Махновця, відп. ред. О. Мишнич] — К. : Дніпро, 1989. — 591 с.
99. Лубський В. Релігієзнавство: підручник / В. Лубський, В. Теремко, М. Лубська — К. : Академвидав, 2008. — 464 с.
100. Маерчик М. Ритуал і тіло : монографія / М. Маерчик — Київ: Критика, 2011.—325 с.
101. Максимович М. Дні та місяці українського селянина / М. Максимович — К. : Обереги, 2002. — 187 с.
102. Максимов С. Нечистая, неведомая и крестная сила / С. Максимов — СПб.: Товарищество Р. Голике и А. Вильворг, 1903. — 529 с.
103. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк — К. : Обереги, 1992. — 80 с.

104. Малиновский Б. Магия, наука и религия / пер. А. Хомик — М. : Рефл-бук, 1998. — 304 с.
105. Матеріали до гуцульської демонології. Записав у Зелениці Надвірнянського повіта 1907—1908 Антін Онищук, народний учитель // Матеріали до української етнології. — Львів : Етнографічна комісія НТШ. — Том 11. — 1909. — 139 с.
106. Милорадович В. Українська відьма: Нариси з української демонології / Упоряд., передм. Таланчук О., К. : Веселка, 1993. — 72 с.
107. Мифы и магия индоевропейцев [Выпуск 2] / под редакцией А. Платова — Москва, Менеджер, 1997. — 200 с.
108. Мифология Британских островов: энциклопедия / К. Корольов — М. : Эксмо; Terra Fantastika, 2003. — 640 с.
109. Мойсієнко В. Про дохристиянські божества і символічно-магічні кліше в поліських замовляннях // Народна творчість та етнографія — 1992.— №2. — с. 43—50.
110. Москалець В. Психологія релігії : монографія / В. Москалець — К. : Академвидав, 2004. — 240 с.
111. Мусіхіна Л. Знахар. Календар 2011 / Л. Мусіхіна — Тернопіль : Діана плюс, 2010. — 384 с.
112. Мусіхіна Л. Знахар. Календар 2012 / Л. Мусіхіна — Тернопіль : Діана плюс, 2011. — 384 с.
113. Народна культура українців : життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження [у 5т.] / наук. ред. М. Гримич — К. : Дуліби, 2008, 2010. — Т. 1. — 398 с., Т. 2. — 546 с.
114. Народні пісні в записах Степана Руданського / упоряд. З. Васильченко, Н. Шумада — К. : Музична Україна, 1972. — 290 с.
115. Народные русские сказки: из сборника А. Афанасьева / сост. В. Аникин. — М. : Художественная литература, 1979. — 348 с.
116. Народ скаже — як зав'яже. Українські народні прислів'я, приказки, загадки / В. Андрущенко та ін.; упорядкув. та передм. Н. С. Шумади. — К. : Веселка, 1971. — 229 с. — (Серія «Шкільна бібліотека»).
117. Нидерле Л. Славянские древности : монография / Л. Нидерле / пер. с чешск. Т. Ковалевой, М. Хазанова, ред. А. Монгайта. — 2 изд. — М. : 2001. — 592 с.
118. Обряды и верования древнего населения Украины: Сб. науч. тр., АН УССР. Ин-т археологи / В. Зубарь и др. — К. : Наукова думка, 1990. — 136 с.
119. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Курс лекцій, читаний в Українському народнім університеті : монографія / І. Огієнко — К. : Видавництво Книгарні Є. Череповського, 1918. — 272 с.
120. Орел В. Культура, символы и животный мир : монография / В. Орел — Харьков : Гуманитарный центр, 2008. — 584 с.
121. Осетров Е. Живая древняя Русь : монография / Е. Осетров — М. : Просвещение, 1970. — 208 с.

122. Отреченное чтение / Отв. ред. А. Топорков, А. Турилов. М.: Индрик, 2002. — 584 с.
123. Панчук І. Історія України очима іноземців: довідник-хрестоматія / Тернопіль : Мандрівець, 2009. — 304 с.
124. Першиц А. История первобытного общества: учебник / Першиц А., Монгайт А., Алексеев В. — М. : Высшая школа, 1982. — 223 с.
125. Повість врем'яних літ / переказ В. Близнеця — Харків : Фоліо, 2005. — 317 с.
126. Пропп В. Морфология «волшебной» сказки. Исторические корни волшебной сказки : монография / комментарии Е. Мелетинского, А. Рафаевой — М. : Лабиринт, 1998. — 512 с. — (Собрание трудов В. Я. Проппа.)
127. Рыбаков А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. : монография / А. Рыбаков — М. : Наука, 1982. — 589 с.
128. Рыбаков Б.А. Язычество Древних славян : монография / Б.А. Рыбаков — М. : Наука, 1982. — 606 с.
129. Рукопис Ора / перекл. Д. Стойка — Херсон : Наддніпряночка, 2008. — 23 с.
130. Русская народная поэзия. Обрядовая поэзия / К. Чистова, Б. Чистова — Ленинград: Художественная литература. Ленинградское отделение, 1984. — 528 с.
131. Русские народные сказки: Кн. для самост. чтения. 4—6 кл. / сост., автор предисл., примеч., словаря Ю. Круглов — М. : Просвещение, 1983. — 320 с. — (Школ. б-ка).
132. Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини / упоряд. авт. приміт. В. Чабаненко — К. : Дніпро, 1990. — 261 с.
133. Сапіга В. Українські народні свята та звичаї : монографія / В. Сапіга — К.: Знання України, 1993. — 112 с.
134. Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / М. Селівачов — Київ : редакція вісника «Ант»; Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. — 400 с.
135. Семиліточка: Укр. нар. казки у записах та публ. письменників XIX—поч. XX століття / упоряд., передм. і приміт. Л. Ф. Дунаєвської — К. : Веселка, 1990. — 319 с.
136. Свидницький А. Оповідання. Нариси. Вірші. / А. Свидницький // Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського — К. : Наукова думка, 1985. — С. 412—456.
137. Сказания русского народа, собранные И. П. Сахаровым / И. Сахаров — Спб. : Издание А. С. Суворина, 1885. — 298 с.
138. Сказки Верховины. Закарпатские украинские народные сказки / [пер. Г. Игнатович, К. Черкашин, И. Марушко, Ф. Кривин] — Ужгород : Карпати, 1976. — 359 с.
139. Скуратівський В. Русалії : монографія / В. Скуратівський — К. : Довіра, 1996. — 734 с.

140. Скуратівський В. Я вас, бджоли, благословляю... : монографія / В. Скуратівський – К. : Техніка, 2005. – 320 с. – (Серія «Народні джерела»).
141. Славянские древности: Этнолингвистический словарь [в 5-ти томах] / Под общей ред. Н. Толстого – М. : Международные отношения. – 2004. – Т. 3. – 697 с.
142. Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій : монографія / О. Сліпушко – К. : Дніпро, 2001. – 144 с.
143. Соколова З. Культ животных в религиях : монографія / З. Соколова – М. : Наука, 1972. – 216 с. – (Серія «Научно-атеистическая литература»).
144. Сосенко Кс. Праджерело українського релігійного світогляду : монографія / Кс. Сосенко – Львів : Живі гроби, 1923. – 80 с.
145. Сосенко Кс. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера : монографія / Кс. Сосенко – К. : СІНТО, 1994. – 360 с.
146. Срезневский И. Исследования в языческом богослужении древних славян : монография / И. Срезневский – Спб. : Типография К. Жернакова, 1848. – 96 с.
147. Сулейменов О. Мова письма. Погляд в доісторію – про походження писемності і мови Малого людства / О. Сулейменов – К. : Юніверс, 2006. – 180 с.
148. Сурина М. Цвет и символ в искусстве, дизайне и архитектуре / О. Сурина – изд. 2-е, с измен. и доп. – М. : ИКЦ «МарТ», Ростов-на-Дону: Издательский центр «МарТ», 2005. – 152 с.
149. Таємна сила слова / упор. Г. Бондаренко – К. : Знання України, 1992. – 32 с.
150. Тернер В. Символ и ритуал / сост. и автор предисл. В. Бейлис – М. : Главная редакция восточной литературы, 1983. – 277 с.
151. Ткач М. Дерево роду : монографія / М. Ткач – К. : Анфас, 1995. – 105 с.
152. Ткачук Т. Знакові системи трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд) / Т. Ткачук – Вінниця : Нова Книга, 2005. – 418 с.
153. Ткачук Т. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд) / Ткачук Т., Мельник Я. – Вінниця : Нова Книга, 2005. – 208 с.
154. Толочко О. Київська Русь / Толочко О., Толочко П. – К. : Альтернативи, 1998. – 352 с. – (Серія «Україна крізь віки»).
155. Українська етнологія: Навч. посібник / за ред. В. Борисенко – К. : Либідь, 2007. – 400 с.
156. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А. Пономарьов, Л. Артюх, Т. Косміна та ін. – К. : Либідь, 1993. – 256 с.
157. Українська фольклористика. Словник-довідник / укл. та заг. ред. М. Чорнопиского – Тернопіль : Підручники і посібники», 2008. – 448 с.
158. Український фольклор: хрестоматія / упоряд. О. Бріцина, Г. Довженок, Н. Шумада – К.: Освіта, 1997. – 752 с.

159. Українські жартівливі пісні / упоряд., передмова, примітки М. Красикова — Харків : Фоліо, 2004. — 287 с.
160. Українські замовляння / упоряд. М. Москальця, авт. передмова М. Новикова — К. : Дніпро, 1993. — 309 с.
161. Українські міфи, демонологія, легенди / упор. Дмитренко М. — К. : Музична Україна, 1992. — 140 с.
162. Українські народні казки: для мол. та середн. шк. віку / упоряд. та передм. Л. Дунаєвської — К. : Веселка, 1986. — 238 с.
163. Українські народні казки: Книга 4: Казки Гуцульщини / запис, упорядк. і літ. опрац. М. Зінчука — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2006. — 464 с.
164. Українські народні казки: Книга 5: Казки Гуцульщини / запис, упорядк. і літ. опрац. М. Зінчука — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2006. — 464 с.
165. Українські перекази / збір. М. Возняк — К. : Абрис, 1993. — 120 с.
166. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / упоряд., приміт. та вступна ст. М. Пазяка — К. : Либідь, 1993. — 768 с.
167. Українські чари / упоряд. О. Таланчук — К. : Либідь, 1994. — 96 с.
168. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упор., прим. та біогр. нариси А. Пономарьова, Т. Косміної, О. Боряк — К. : Либідь, 1991. — 640 с.
169. Ульяновська С. Магічні елементи поліського поховального ритуалу // Народна творчість та етнографія — 1992. — №2. — С. 69—75.
170. Фрезер Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии / Дж. Фрезер / пер. М. Рыклина — М. : Издательство политической литературы, 1986. — с. 704.
171. Хаткіна М. Міфи і легенди народів світу / М. Хаткіна, О. Зав'язкін — Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2006. — 656 с.
172. Холл М. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, кабалистической и розенкрейцеровской символической философии : монографія / пер. с англ. В. Целищев — Новосибирск : Наука, Сибирская издательская фирма, 1993. — 794 с.
173. Хоптяр Ю. Етнологія: Навчальний посібник / Ю. Хоптяр — Кам'янець-Подільський : ПП Медобри—2006, 2010. — 160 с.
174. Цветок папоротника: литов. мифолог. сказания / сост. Н. Велюс; пер. с литов. Е. Соловьёвой — Вильнюс : Вага, 1989. — 74 с.
175. Черепанова С. Філософія родознавства : монографія / С. Черепанова — К. : Знання, 2008. — 460 с.
176. Черній А. Релігієзнавство : підручник / А. Черній — К. : Академвидав, 2005. — 352 с.
177. Чижевський Д. Історія української літератури : монографія / Д. Чижевський — К. : Академія, 2003. — 568 с.
178. Чи я в лузі не калина була: укр. нар. алегор. пісні: для серед. та ст. шк. віку / Упоряд. та приміт. Т. Колотила; вступ. слово А. Добрянського — К. : Веселка, 1991. — 182 с.

179. Чубинський П. Мудрість віків: (Укр. народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського) [у 2 кн] / П. Чубинський – К. : Мистецтво, 1995. – Кн. 1. – 224 с., Кн. 2. – 223 с.
180. Шекерик-Доників П. Дідо Иванчік / П. Шекерик-Доників – Верховина: Гуцульщина, 2007. – 495 с.
181. Шекерик-Доників П. Рік у віруваннях гуцулів / П. Шекерик-Доників – Верховина : Гуцульщина, 2009. – 351 с.
182. Яворницький Д., Історія запорозьких козаків [у 3 т.] / Д. Яворницький – К. : Наукова думка, 1990–1991.
183. Ярещенко А. Українські традиції та звичаї : монографія / А. Ярещенко – Харків : Факт, 2008. – 232 с.
184. Kultura współczesnej Huculszczyzny – Krakow : Oficyna Wydawnicza «Wierchy», 2010. – 142 s.
185. Mosyznski K. Kultura ludowa slowian / K. Mosyznski. – Krakow : Polska akademia umienosci, 1939. T 1. Ks. 1 – 1642 s., Ks. 2 – 722 s.
186. Swienko H. Magia w zyciu czlowieka / H Swienko – Warszawa : Młodzieżona Agencja Wydawnicza, 1983. – 280 s.
187. Запис автора 15 квітня 2010 р. від аноніма, 1976 р. н., жителя м. Києва, уродженця м. Рівне.
188. Запис автора 25 квітня 2013 р. Від Аркуші Ігоря Всеволодович, 1965 р.н., жителя м. Тернополя.
189. Запис автора 26 серпня 2009 р. від Бесік Марії Миколаївни, 1930 р. н., жительки с. Пістинь Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
190. Запис автора 5 травня 2010 р. від Бойчука Івана Васильовича, 1935 р. н., жителя села Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
191. Запис автора від Горошинської Галини Федорівни, 1931 р. н., жительки с. Добра Надія Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.
192. Запис автора 12 грудня 2012 р. від Дражена Бувача 1988 р. н., жителя м. Херборн (Німеччина), уродженця м. Загреб (Хорватія).
193. Запис автора 3 серпня 2010 р. від Вітренко Аліни Василівни, 1983 р. н., жительки с. Добра Надія Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.
194. Запис автора 3 серпня 2010 р. від Вітренка Івана Івановича 1982 р. н., жителя с. Добра Надія Томаківського р-ну Дніпропетровської обл., уродженця с. Новокиївка Томаківського р-ну Дніпропетровської області.
195. Запис автора 27 серпня 2009 р. від Джелеми Юрія Юрійовича, 1982 р. н., жителя с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
196. Запис автора 3 серпня 2010 р. від Дмитриченко Олени Іванівни 1961 р. н., жительки с. Томаківка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.
197. Запис автора 3 серпня 2010 р. від Дозорець Віри Вікторівни, 1956 р. н., жительки с. Добра Надія Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.

198. Запис автора 10 травня 2010 р. від Дячука Андрія Устимовича 1953 р.н., жителя с. Пиляї Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

199. Запис автора 6 вересня 2011 р. від Дячука Івана Устимовича, 1945 р. н., уродженця с. Пиляї Шепетівського р-ну Хмельницької обл., жителя м. Тернополя.

200. Запис автора 2 вересня 2012 р. від Дячук Любов Семенівни, 1949 р. н., уродженки с. Мокієвці Шепетівського р-ну Хмельницької обл., жительки м. Тернополя.

201. Запис автора 27 серпня 2009 р. від Зеленчук Марії Миколаївни 1958 р. н., жительки с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл., уродженки с. Верховина Верховинського району Івано-Франківської обл.

202. Запис автора 5 січня 2011 р. від Ілляк Марії, жительки с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.

203. Запис автора 5 січня 2011 р. від Ілляка Миколи, 1967 р. н., жителя с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.

204. Запис автора 3 березня 2012 р. від Істраті Олени Георгіївни, 1990 р. н., жительки с. Красноільськ Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.

205. Запис автора 6 травня 2010 р. від Кікінчука Василя, жителя присілка Жаб'ївський, с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.

206. Запис автора 28 серпня 2009 р. від Кікінчука Василя Федоровича, 1968 р. н., жителя с. Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл.

207. Запис автора 3 серпня 2010 р. від Козлова Василя 1953 р. н., жителя с. Добра Надія Томаківського р-ну Дніпропетровської обл., уродженця с. Новокиївка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.

208. Запис автора 2 липня 2012 р. від Комаринської Мирослови Петрівни, жительки м. Буськ Буського р-ну Львівської обл., уродженки Золочівського р-ну.

209. Запис автора 27 серпня 2009 р. від Кречуняка Юрія Петровича, 1954 р. н., жителя с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.

210. Запис автора 14 січня 2010 р. від Кульчицької Ольги Валентинівни, 1983 р. н., жительки м. Тернополя, уродженки м. Бучач Бучацького р-ну Тернопільської обл.

211. Запис автора 3 березня 2013 р. від Куманської Юлії Олександрівни, 1979 р. н., жительки м. Луцьк, народилася на Далекому Сході.

212. Запис автора 2 грудня 2008 р. від Кумлика Романа Петровича, 1948 р. н., жителя с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл., уродженця с. Верхній Ясенів Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.

213. Запис автора 26 березня 2010 р. від Лоскурійчук Ганни Василівни, 1928 р. н., жительки с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.

214. Запис автора 12 січня 2010 р. від Марцап'юка Василя Петровича, 1969 р. н., жителя с. Космач Космацького р-ну Івано-Франківської обл.

215. Запис автора 27 серпня 2009 р. від Миронів Оляни Василівни, 1942 р. н., жительки с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.

216. Запис автора 26 серпня 2009 р. від Мицкань Ганни Іванівни, жительки м. Косів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
217. Запис автора 25 березня 2010 р. від Мокан Галини Іванівни, 1973 р. н., жительки с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
218. Запис автора 6 травня 2010 р. від Мокан Галини Іванівни, 1973 р. н., жительки с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
219. Запис автора 3 березня 2012 р. від Мотриску Зеновії Георгіївни, 1942 р. н., жительки с. Красноільськ Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.
220. Запис автора 27 вересня 2008 р. від Нечая Михайла Михайловича, 1930 р. н., жителя с. Верхній Ясенів Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
221. Запис автора 25 серпня 2009 р. від Ориси Миколаївни (онуки Атаманюка Андрія Дмитровича), мешканки с. Шешори Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
222. Запис автора 28 вересня 2008 р. від Остафійчук Параскеви Василівни 1928 р. н., жительки с. Верховина, Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
223. Запис автора 12 лютого 2011 р. від Олени Пічокі (Березовської) 1979 р. н., жительки м. Порто-Веґйо (Франція, Корсика), уродженки м. Тернополя.
224. Запис автора 11 січня 2010 р. від Сав'юк Ганни Миколаївни, 1961 р. н., жительки с. Кривопілля Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
225. Запис автора 6 травня 2010 р. від Семенюк Василини Дмитрівни, 1945 р. н., жительки присілка Віпчинка с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
226. Запис автора 27 серпня 2009 р. від Слюсарчука Івана Миколайовича, 1952 р. н., жителя с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
227. Запис автора 11 січня 2010 р. від Стефурак Лілії Іванівни, 1975 р. н., жительки с. Кривопілля Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
228. Запис автора 5 травня 2010 р. від Сусяк Софії Петрівни, 1937 р. н. жительки с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл., уродженки с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
229. Запис автора 25 серпня 2009 р. від Титаренко Марії Миколаївни (онучка Атаманюка Андрія Дмитровича), с. Шешори Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
230. Запис автора 1 березня 2012 р. від Федорець Олени, 1927 р. н., жительки с. Будинець Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.
231. Запис автора 5 травня 2010 р. від Філіпчук Ганни Михайлівни, 1953 р. н., жительки с. Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
232. Запис автора 11 січня 2010 р. від Харук Каліни Михайлівни, 1938 р. н., жительки с. Криворівня Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
233. Запис автора 10 квітня 2011 р. від Осадко Ганни Володимирівни, 1978 р. н., уродженки м. Тернополя, жительки м. Тернополя.
234. Запис автора 8 березня 2013 р. від Чайковського Мирослава Васильовича, 1979 р. н., жителя м. Обухів Обухівського р-ну Київської обл.

235. Запис автора 7 серпня 2010 р. від Чепурної Галини Федорівни, 1939 р. н., жительки с. Новокиївка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл., уродженки с. Новокиївка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.

236. Запис автора 7 січня 2010 р. від Чонстки-Клапоти Юстини та Клапоти Пьотра, жителів м. Краків (Польща).

237. Запис автора 7 серпня 2010 р. від Шембрицької Марії Василівни, 1930 р. н., жительки с. Добра Надія Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.

238. Запис автора 11 січня 2010 р. від Шкрум'юка Тараса Васильовича, 1983 р. н., жителя с. Шешори Косівського р-ну Івано-Франківської обл., уродженця с. Шешори Косівського р-ну Івано-Франківської обл.

239. Запис автора 7 жовтня 2011 р. від Яцюка Валерія Івановича, 1965 р. н., жителя м. Тернополя, уродженця с. Пиляї Шепетівського р-ну Івано-Франківської обл.

240. Запис автора 5 червня 1992 р. від Яцюк Ганни Іванівни, 1935 р. н., жительки с. Мокієвці Шепетівського р-ну Хмельницької обл., уродженки села Пиляї Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

241. Запис автора 2 липня 2008 р. від Яцюк Лариси Іванівни, 1968 р. н., жительки міста Тернополя, уродженки м. Іваново (Росія).

242. Бестиарий [Електронний ресурс] : Православная энциклопедия под редакцией патриарха Московского и всея Руси Кирилла // Православная энциклопедия – Режим доступу : <http://www.pravenc.ru/text/149073.html>. – Дата доступу: 4. 04. 2013.

243. Физиолог. Слово и сказание о зверях и птицах [Електронний ресурс] // Автор и составитель Александр Петров : [сайт]. – 2000–2001. – Режим доступу : <http://old-ru.ru/04-14.html>. – Дата доступу: 4. 04. 2013.

244. David Lewis-Williams [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія – Режим доступу : http://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&langpair=en|ru&u=http://en.wikipedia.org/wiki/David_Lewis-Williams&ei=otsbUajDJqr_4QTzn4DQCA – Дата доступу: 4. 04. 2013.

245. Середній палеоліт [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D1%96%D0%B9_%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82 – Дата доступу: 4. 04. 2013.

246. Вишницький Л. Неандертальцы. В поисках религии..[Електронний ресурс] // Антропогенез. Ру : [сайт]. – 2010. – Режим доступу : <http://antropogenez.ru/article/72/> – Дата доступу: 4. 04. 2013.

247. Олимпийский мишка с друзьями [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sashka.inf.ua/skasgeroi/chizikov.htm> – Дата доступу: 4. 04. 2013.

248. Залізник Л. Феномен найдавніших могил. Ямна культурно-історична спільнота. Археологія України [Електронний ресурс] / Л. Залізник // Бібліо-

тека українських підручників – Режим доступу : http://libfree.com/151057477_kulturologiyafenomen_paydavnishih_mogil.html – Дата доступу: 4. 04. 2013.

249. Марьяшев А. и Гумирова О. Волки на скалах [Електронний ресурс] // Казах. Ру : [сайт]. – Режим доступу : <http://www.kazakh.ru/news/articles/?a=1719> – Дата доступу: 4. 04. 2013.

250. Михайлин В. Русский мат как мужской обценный код : Проблема происхождения и эволюция статуса [Електронний ресурс] / В. Михайлин // Энциклопедия культур : [сайт]. – 2002-2008. – Режим доступу : <http://ec-dejavu.ru/m-2/Mat-2.html> – Дата доступу: 4. 04. 2013.

251. Б. Успенский. Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии [Електронний ресурс] / Б. Успенский // Энциклопедия культур : [сайт]. – 2002-2008. – Режим доступу : <http://ec-dejavu.ru/m-2/Mat-3.html> – Дата доступу: 4. 04. 2013.

252. Веравания херсонеситов в первые века нашей эры. [Електронний ресурс] // Королев [сайт] – Режим доступу : http://korolev.msk.ru/books/dc/1_15796.txt – Дата доступу: 4. 04. 2013.

253. Змеевик Владимира Мономаха [Електронний ресурс] // Древняя Русь. Исторический словарь IX-XVII веков : [сайт]. – Режим доступу : <http://ancient.rossistoria.ru/news/70.php> – Дата доступу: 4. 04. 2013.

254. Сарматы [Електронний ресурс] // Конный дворик : [сайт] – Режим доступу : <http://www.kdvorik.ru/base.php?id=551> – Дата доступу: 4. 04. 2013.

255. Культ коня [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія – Режим доступу : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%8F – Дата доступу: 4. 04. 2013

256. Альта [Електронний ресурс] // Аеротревел : [сайт]. – Режим доступу: <http://www.aerotravel.ru/docs/2L50RR.html> – Дата доступу: 4. 04. 2013.

257. Изображения рыб. Неолит [Електронний ресурс] // Большая Советская Энциклопедия : [сайт]. – Режим доступу: <http://bse.sci-lib.com/particle010626.html> – Дата доступу: 4. 04. 2013.

258. Зображення кабана. Гобустан [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://incesenart.com/wp-content/uploads/2012/10/gobustan3.jpg>. – Дата доступу: 4. 04. 2013.

259. Мезолит [Електронний ресурс] // Археология СССР : [сайт]. – Режим доступу: http://filigrina.com/index.php?categoryid=15&p2_articleid=176 – Дата доступу: 4. 04. 2013.

260. Пізні скіфи [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%96%D0%B7%D0%BD%D1%96_%D1%81%D0%BA%D1%96%D1%84%D0%B8 – Дата доступу: 4. 04. 2013.

261. Несколько слов о пчелах [Электронный ресурс] // Медовые просторы. Сельский комплекс агротуризма : [сайт]. – Режим доступа: http://medovie-prostory.ru/neskolko_slov_o_pchela – Дата доступа: 4. 04. 2013.

262. Ученые раскрыли тайну останков древнейших пчел [Электронный ресурс] // Форум пчеловодство – 2010. – Режим доступа: <http://dombee.info/index.php?showtopic=3501> – Дата доступа: 4. 04. 2013.

263. Пропп В. Исторические корни Волшебной сказки [Электронный ресурс] / В. Пропп // Библиотека Гумер – языкознание – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/Linguist/Propp_2/13.php – Дата доступа: 8. 04. 2013.

264. Золотослов. Поетичний космос Руси-України. [Электронный ресурс] / упор. упорядкування, передмова, переклад М. Москаленка // Чорна жужелиця [сайт] – Режим доступа : http://blackbeetle.org.ua/zolotoslov/z__106.htm – Дата доступа: 27. 04. 2013.

265. Черный ворон (русская народная песня) [Электронный ресурс] // Ретро-портал [сайт] – Режим доступа : <http://pesni.retroportal.ru/np3/36.shtml> – Дата доступа: 27. 04. 2013.

266. Житенёв В. Культ медведя в палеолите Европы [Электронный ресурс] / В. Житенёв //

disserCat – электронная библиотека диссертаций. Более 750 тысяч полных научных текстов [сайт] – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/kult-medvedya-v-paleolite-evropy> – Дата доступа: 27. 04. 2013.

267. Фільм «Пещера забытых снов» (Cave of Forgotten Dreams), режисер Вернер Херцог.

268. Фільм «Забуті боги» (Забытые боги), режисер Петро Олар.

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИЖКУ
ЛІЛІЇ МУСІХІНОЇ «ЗВІРОСЛОВ»

Назва цієї книжки не потребує додаткового пояснення, проте наразі не можемо згадати збірку оповідань Тетяни Малярчук «Звірослов», що побачила світ ще 2009 року, бо поява двох видань з однаковою назвою та спільною тематикою означає лише одне: сучасний світ цікавить одна з глобальних проблем взаємодії двох світів – тварин і людей.

Звісно, у цих працях акцентовані різні аспекти: художній і літературознавчий у Т. Малярчук, культурологічний – у Л. Мусіхіної, однак основна ідея у них спільна, а саме: розкриття подібності тварин і людей та, що головне, неможливості існування цих об'єктів один без одного (згадаймо також, що колись були часи, коли людський і тваринний світ був одним цілим).

Відсутність чіткої диференціації між людиною і твариною характерне для міфологічного мислення. Згадуючи про це у своїх працях, відомий фольклорист Є. М. Мелетинський писав: «У зачині міфів деяких племен можна часом натрапити на таку форму: “Це було в ті часи, коли звірі ще були людьми”». Перш за все це стосується міфів тотемних, де діють тотемні предки, які є і творцями якоїсь конкретного виду тварин, і людської групи, для якої та чи інша група тварин є тотемом. Наприклад, яскравий тотем ведмідь: він подібний до людини, стоїть на задніх лапах, має людиноподібні сліди, – відповідно виникла думка про спільне походження людини та ведмеда. Ведмідь був покровителем мисливців, крім того, наприклад, в українців під час свят ходив так званий «гороховий ведмідь» (молодий хлопець, обвитий гороховими стручками та соломою; очевидно, звідси і походить вислів «чудо горохове», «шут (блazenь) гороховий».

Л. Мусіхіна структурувала книжку за алфавітним принципом, охарактеризувавши кожну тварину, пташку і комаху, спираючись на наукову літературу та власноруч зібраний польовий матеріал, що є, безперечно, вагомим внеском. Проте, можливо, варто було б цей опис дати за принципом свійські – дикі тварини, «чисті» та «нечисті», подавши наприкінці алфавітний покажчик. Звісно, це не зменшує вартості дослідження, а принцип упорядкування матеріалу – право авторки.

У книжці подано також пояснення походження та значення символіки тварин, птахів і комах у контексті обрядів, звичаїв та традицій не лише України, а й світу.

Можливо, з деякими трактуваннями та версіями погодяться не всі читачі, однак не викликає сумніву те, що видання є цікавим, гарно ілюстрованим, доступним широким колам читачів, а головне – сприяє підвищенню зацікавленості до вивчення фольклору, етнографії України та світу та спонукає до нових пошуків, студій, досліджень та дискусій.

Ознайомившись із «сигнальним» примірником книжки, який люб'язно надала нам авторка, робимо висновок, що видання гідне того, щоб бути опублікованим, і сподіваємось, що воно невдовзі побачить світ.

Учений секретар
Міжнародної школи україністики
НАН України

к. філ. н. О.Г. Церковняк-Городецька

RECENZJA

Lilija Musychina w bardzo wnikliwy i interesujący sposób opisuje kulturowe związki jakie istnieją pomiędzy światem człowieka a światem zwierząt. Związki te trwają od najdawniejszych czasów i pewne jej przejawy do dziś można zaobserwować. Autorka analizując strukturę fenomenu skupia się przede wszystkim nad kulturą ludową Ukrainy, ale odnosi ją do szerokiego, ponad regionalnego kontekstu. W książce zostały wykorzystane źródła i literatura przedmiotu pochodzące z końca XIX i aż do początku XXI wieku. Istotny jest fakt, że autorka opiera się także na własnych, najnowszych materiałach terenowych zebranych podczas wywiadów i rozmów z ludźmi w różnych regionach Ukrainy. Cytowane wypowiedzi rozmówców wzbogacają interesującą treść książki.

Głównym celem książki jest uświadomienie czytelnikowi o wciąż ważnej roli zwierząt w kulturze ludowej i ich obecności w wierzeniach, przesądach oraz zabobonach. Czasami jest to niejednoznaczny, lecz ambiwalentny sposób myślenia potocznego. Za przykład może posłużyć – wrona, której symboliczne znaczenie w jednych kulturach odnosi się do profetycznego ptaka, a w innych jako niebezpiecznej i chtonicznej istoty. Ważne, że autorka koncentruje się przede wszystkim na ukraińskich kontekstach.

Meritum książki stanowi dogłębna analiza i omówienie wybranych zwierząt oraz ich funkcji w kulturze i wierzeniach. Książka zawiera bogaty materiał etnograficzny, który stanowi ważne źródło do poznania ludzkiego postrzegania otaczającej go rzeczywistości kulturowej.

Magdalena Kwiecinska

dr Magdalena Kwiecinska, etnolog

Lettre de recommandation pour la monographie ukrainienne «Звірослов» («Bestiaire») de Lilia Moussihina (Лілія Мусихіна) de la part du docteur en littérature comparée Olena Berezovska épouse Picciocchi, l'Université de Corse Pascal Paoli

La monographie soumise par Lilia Moussihina a pour objet de développer les études autour du bestiaire ukrainien et autour de la perception des représentants du bestiaire dans l'imaginaire collectif du peuple ukrainien.

C'est un ouvrage consistant qui représente un travail scientifique remarquable se distinguant par sa méthodologie rigoureuse avec le dressage de la liste des animaux analysés.

Le corpus principal de la monographie est composé principalement de:

- 1) la tradition orale transcrite, dans les riches sources anciennes et scientifiques utilisées par l'auteur;
- 2) la tradition orale transcrite des résultats des enquêtes de terrain réalisées par l'auteur.

Les enquêtes de terrain sont un atout majeur de ce travail aux aspirations ethnologiques et anthropologiques. Elles participent à la sauvegarde du patrimoine immatériel national et ouvrent la perspective comparative entre le passé et le présent pour éclairer les relations entre les formes de pensées anciennes et modernes. L'image solaire carnavalesque de l'ours avec les ailes citée par l'auteur des sources écrites et dont l'actualité et la vivacité sont vérifiées par le biais de l'enquête de terrain à Vyrhovyna (Les Carpates Orientales de l'Ukraine, p. 12), est, indéniablement, l'un des points les plus forts de ce travail. Elle met en parallèle le passé et le présent avec ses néo-formes. La méthode comparative est largement utilisée dans cette étude interdisciplinaire. Elle permet élargir le spectre des recherches sur plusieurs pôles: entre l'Ukraine et d'autres pays, entre l'ethnographie, l'anthropologie, l'archéologie et la littérature, la littérature orale (les contes, les légendes, les chansons) étant le composant-clé de la tradition orale. Elle est aussi la preuve des larges compétences de l'auteur. Ces compétences étant d'autant plus précieuses accompagnées de la clarté de l'expression écrite qui a le souci du détail et évite habilement des conclusions hâtives et hasardeuses. Nous ne pouvons que féliciter ce bel ouvrage et exprimons notre soutien à l'auteur avec laquelle nous avons partagé plusieurs enquêtes de terrains aux Carpates Ukrainiennes.

Docteur (MCF) en Littérature comparée Olena Berezovska épouse Picciocchi

Лілія Мусіхіна (Дячук)

Народилась 21 вересня 1978 року в Тернополі, де проживаю і тепер.

Закінчила, як і всі діти, школу, потім — відділення «Художнє оформлення» Тернопільського кооперативного технікуму, а тоді продовжила навчання на філологічному факультеті Тернопільського національного університету ім. Володимира Гнатюка. Навчання в інституті згадую як роки наполегливої праці і захопленого ковтання книг. Щиро вдячна всім, хто траплявся на моєму шляху у роки дитинства і юності, бо так чи інакше, кожен вклав щось своє, неповторне. Повірте, навіть коли не говорю вам цього особисто, я вмю цінувати дружбу, опіку і любов.

Починаючи десь із 2008 року веду активну експедиційну та пошукову діяльність, вивчаючи духовну складову національної культури. З окремими результатами моїх досліджень можна ознайомитися у збірниках наукових статей, на сторінках журналу «Берегиня», у народознавчих календарях «Знахар», «Золотий корінь». Окремими виданнями вийшли книги «Магія українців устами очевидця» та «Магія гір. Чарівне в житті гуцулів».

Особливо захоплює мене культура замкнених етнографічних регіонів, де люди найповніше зберігають свою культурну ідентичність. Велика моя любов — гуцули і Гуцульщина. Хотіла б подякувати всім моїм респондентам за ті зернинки правічних знань, з якими вони зі мною, а відтак і з усіма вами поділилися.

Рада, що змогла вам усім прислужитися.

Мусимо гідно пронести свічку нашої культури через життя і передати її наступним поколінням, тому, тому, не дивлячись ні на що, БУДЬМО, дорогі мої!

Ростислав Крамар

Народився в с. Монастириська на Тернопільщині. Згодом сім'я переїхала до Тернополя. Навчався у Тернопільській фізико-математичній гімназії, Тернопільському кооперативному технікумі, де здобув фах молодшого спеціаліста з організації торгової реклами.

2002 року закінчив Українську Академію Друкарства (Львів), факультет книжкової графіки. За час навчання брав участь у молодіжних виставках малярства і графіки.

З 2002 року працює в Тернопільському видавництві «Навчальна книга — Богдан» на посаді художника-дизайнера.

Створив ілюстрації до дитячих видань Степана Пушика «Зелена борода» та Миколи Вінграновського «Таємниця». Оформив серії книг «Золота пектораль», «Дивооовид», «Скарби Сходу», «Український детектив» та інші. Працював над дизайном «Українських народних казок», «Юрка Ілленка доповідна апостолу Петру», «Та, що перевертає пінгвінів», «Знаки приватної пунктуації», «Лицарі любові та надії», «Софія», «Улюблені вірші про кохання» тощо. Співатор анімаційної заставки до пілотної програми «Паганель-шоу» (дипломна робота). Брав участь у виставці виробів майстрів та народних умільців з різних регіонів України, приуроченій Великодню (1997, Тернопіль).

Дозвілля присвячує улюбленій справі — виготовленню дряпанок. В орнаментуванні надає перевагу трипільським та традиційним мотивам. У доробку є дряпанки із власними орнаментами. Роботи знаходяться в багатьох приватних колекціях збирачів писанок.

www.dryapanka.com

Зміст

Вступ. Місце тварини у духовному житті людини4

I. Рецепція диких та свійських звірів

I. 1. Дикі звірі

Ведмідь	12
Вепр	20
Вовк	21
Жаба	31
Заєць	37
Змія	40
Ласка	56
Миша	57
Олень	60
Тур	63

I. 2. Свійські звірі

Вівця	66
Кінь	70
Кішка	79
Коза	83
Корова (бик, віл)	88
Свиня	99
Собака	104

II. 1. Рецепція тварин, що живуть у водному середовищі

Рак, риба	112
-----------------	-----

III. Рецепція диких та свійських птахів

III. 1. Дикі птахи

Дикі птахи	116
Ворона і крук	118
Голуб	121
Горобець	124
Грак	125
Дрізд	125
Зозуля	126
Качка дика	129
Ластівка	132
Лелека	134
Одуд	135
Орел	136
Павич	138
Ремез	139
Сова і пугач	140
Сойка	140
Сокіл	141
Сорока	142
Шуліка	143

III. 2. Свійські птахи

Гуска	146
Курка	147

IV. Бджола, павук та інші...

Бджола	158
Павук	163
Інші комахи, жуки, мухи... ..	166

V. Висновок	168
Література та джерела	170